

LLENGUA I RAÓ D'ESTAT
EN LA CONSTRUCCIÓ ESTATAL-NACIONAL
ESPANYOLA (SEGLES XVI-XIX)

Antoni Simon Tarrés

Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

LLENGUA I RAÓ D'ESTAT

Antoni Simon Tarrés



PLATA
FORMA
PER LA
LLENGUA



semicercles.cat

Antoni Simon Tarrés

Llengua i raó d'estat abans dels nacionalismes contemporanis.

1. Divergències interpretatives sobre el valor polític del factor lingüístic.

Existeix un consens força generalitzat a l'hora d'interpretar que el factor lingüístic ha jugat un important rol polític cohesionador en l'etapa dels nacionalismes contemporanis. En contrast, resulta força més polèmic el paper que la llengua ha tingut en la fase protonacional dels segles baixmedievals i de la primera modernitat.

Les línies interpretatives sobre aquest tema tenen posicionaments extrems. D'una banda, hi ha antropòlegs i sociolingüistes, com Edward A. Shils, Clifford Geertz, Josua A. Fishman, John E. Joseph, Josep Ramon Llobera, Robin Dunbar, entre d'altres, que defensen que la llengua té una dimensió intrínsecament política, pel fet que constitueix un signe elemental de diferència i d'articulació de lligams emotius en qualsevol comunitat humana i que, per tant, el factor lingüístic ha constituït un factor primordial en la configuració de les comunitats etnicoculturals que precedeixen els nacionalismes contemporanis.¹ Contràriament a aquesta idea, alguns historiadors del fenomen estatal i nacional, com Lucien Febvre, John H. Elliott o Joan Lluís Marfany, han interpretat que en les societats de l'Antic Règim anteriors a les revolucions liberals no es pot establir una relació entre llengua i nació, i que la llengua no va constituir en aquesta fase històrica un element d'organització política.²

Al costat d'aquestes dues línies interpretatives ben divergents, altres estudiosos han establert matisos importants en aquesta dicotomia,

¹ Edward A. SHILS, «Primordial, Personal and Civil Ties», *British Journal of Sociology* 8 (1957), pp. 130-145; Clifford GEERTZ, «The integrative Revolution. Primordial Sentiments in the New States» a Clifford GEERTZ (Ed.), *Old Societies and New States*, Nova York/Londres, Free Press/Collier-Macmillan, 1963, pp. 105-157; Josua A. FISHMAN, *Languages and Nationalism*, Rowley (Mass.), Newbury House, 1972; John E. JOSEPH, *Language and Identity. National, Ethnic, Religious*, Londres, Palgrave/Macmillan, 2004; del mateix autor, *Language and Politics*, Edimburg, Edimburg University Press, 2006; Josep Ramon LLOBERA, «La força de la llengua en la identitat nacional. L'experiència de l'Europa Occidental»

sobretot en el sentit d'explicar la rellevància del factor lingüístic en els nacionalismes contemporanis a partir del *background* històric.³ Així, Hugh Seton-Watson va interpretar que les identitats nacionals i les nacions es configuren a través de processos històrics en què intervenen elements diversos de naturalesa territorial, econòmica, religiosa, institucional, simbòlica, cultural i lingüística, tot valorant que la llengua, segons els casos, hi jugaria tant un paper principal com un de secundari o un altre d'escassament significatiu.⁴ Semblantment, admetent la varietat de factors tant «interns» com «externs» que expliquen l'ascens dels nacionalismes contemporanis, historiadors com Adrian Hastings han remarcat la importància de la plasmació escrita de les llengües vernacles en l'afermament de les identitats nacionals i dels nacionalismes.⁵ També, en la línia de realçar els precedents de les relacions entre nació i llengua en l'època anterior als nacionalismes contemporanis, hi ha autors com Peter Burke, que han remarcat la rellevància de les il·lacions entre llengua i poder polític en aquest període protonacional; això, malgrat que les estratègies lingüístiques planificades fossin bastant excepcionals i no constituïssin una prioritat de l'acció política d'aquests poders.⁶

Al nostre entendre, el paper del factor lingüístic en la conformació de les identitats nacionals cal contemplar-lo des d'una perspectiva evolucionista en què les necessitats biopsicològiques de socialització comunitària es barregen amb els desenvolupaments etnoculturals i

a Toni MOLLÀ (Ed.), *Ideologia i conflicte lingüístic*, Alzira, Bromera, 2001, pp. 57-90; Robin DUMBAR, *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*, Londres/Boston, Faber and Faber, 1996.

² Lucien FEBVRE, «Politique royale ou civilisation française? Remarques sur un problème d'histoire linguistique», *Revue du synthèse historique* 38 (1924), pp. 37-53; John H. ELLIOTT, «Reflexions d'un anglès sobre Catalunya i Europa al segle XVII», *El País. Quadern* 13 (13-IX-1987), editat per Sebastià RIERA (Ed.), *La commemoració de l'Onze de Setembre a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, pp. 63-71; Joan Lluís MARFANY, *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, Barcelona, Empúries, 2001. En aquest i d'altres treballs, Marfany és qui ha desenvolupat d'una manera més radical, pel cas català, la tesi que durant els segles de l'Antic Règim la clau de la diglòssia no seria un factor polític o nacional sinó de classe, remarcant que la diglòssia seria un procés endogen de la societat catalana i que el poder polític (una monarquia castellanitzada) si bé hi era present, no operava com un agent actiu en el terreny lingüístic, tot negant, en definitiva que a Catalunya (i en general a les societats de l'Antic Règim) existís una interrelació entre llengua, nació i política. Una tesi, ben contrària a la que nosaltres sostenim en aquest treball.

³ Un plantejament «evolutiu» sobre aquesta qüestió a Stephen BARBOUR i Cathie CARMICHAEL (Eds.), *Language and Nationalism in Europe*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

⁴ Hugh SETON-WATSON, «Language and national Consciousness», *Proceedings of the British Academy*, LXVII (1981), pp. 83-100.

⁵ Adrian HASTINGS, *La construcción de las nacionalidades*, Madrid, Cambridge University Press, 2000, pp. 47-48 (primera edició anglesa de 1997).

⁶ Peter BURKE, *Lenguas y comunidades en la Europa moderna*, Madrid, Akal, 2006, especialment p. 181 ss. (primera edició anglesa Cambridge University Press, 2004).

⁷ Azar GAT, *Naciones. Una nueva historia del nacionalismo*, Barcelona, Critica, 2014, p. 35 i 264 (primera edició anglesa de 2012). En el plantejament evolucionista d'Azar Gat, allò ètnic i allò polític sempre han estat interrelacionats.

⁸ Com és sabut, fou Friedrich E. MEINECKE, el primer en identificar la raó d'estat com una doctrina política, *La idea de la razón de estado en la Edad Moderna*, Madrid Centro de Estudios Constitucionales, 1983 (primera edició en alemany de 1924). Una síntesis de l'evolució del concepte a Richard DEVETAK,

polítics. Tal com ha remarcat Azar Gat, com que la llengua és el marcador més decisiu de l'àmbit cultural, sempre ha guardat una gran interacció amb les identitats nacionals i amb les distintes formes estatals d'unitat política.⁷ Aquest entroncament evolutiu amb els desenvolupaments específicament polítics té, en el temps de la modernitat, dos moments clau per als fenòmens de la minorització i la propagació de les llengües: la fase de formació dels estats moderns corresponent a l'anomenada raó d'estat, que coincideix també amb l'expansió transatlàntica dels imperis europeus, i, segonament, la fase d'eclosió dels nacionalismes contemporanis en la centúria del vuit-cents.

2. La categorització de la raó d'estat en l'esfera de la política. Tot i que la raó d'estat ha arribat fins als nostres dies sent un concepte prou plàstic, fins i tot amb conceptualitzacions ben oposades,⁸ partirem en la nostra anàlisi de la categorització del concepte en la teoria de la raó d'estat que primigèniament li donaren Nicolau Maquiavel o Francesco Guicciardini a través d'una «raó de prínceps», i després Thomas Hobbes i Samuel Pufendorf a partir de la idea de l'estat com una persona ficta; una categorització segons la qual l'estat té una racionalitat o lògica pròpia no limitada pels preceptes de la llei, la moralitat o, en les etapes liberal-contemporànies, pels principis del règim democràtic. En definitiva, una conceptualització que va lligada fonamentalment a la racionalitat pròpia que té la conservació i l'expansió de l'estat, fonamentalment sustentada en la doctrina de la «necessitat» o l'«excepció» com a dret exercit per qui té la sobirania.⁹

D'acord amb aquesta definició, la nostra penòncia vol examinar com la llengua actua en la teoria i en la pràctica polítiques com un «mitjà»

«Reason of State: An intellectual history» a *Routledge Handbook of Historical International Relations*, Abingdon, Routledge, 2021, pp. 277-288; una panoràmica del pensament polític de la noció raó d'estat des de Maquiavel a Rousseau i Kant a Jonathan HASLAM, *No virtue like necessity. Realist Thought in International Relations since Machiavelli*, New Haven/Londres, Yale University Press, 2002, pp.17-88; per a la tensió entre el pragmatisme polític de i els principis moral religiosos de la monarquia hispànica de l'època de la contrareforma, vegeu per tots: Lisa KATTENBERG, *The power of necessity. Reason of State in the Spanish Monarchy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2023. Paga la pena remarcar que, per a un autor seminal del contrareformisme catòlic com Giovanni Botero (1533-1617), l'estat és un domini establert sobre els pobles i la raó d'estat «es una noticia de los medios convenientes para fundar, conservar y engrandecer» aquest domini. És a dir, el jesuïta piemontès centra la seva conceptualització en els mitjans del poder polític per aconseguir la triada de fins proposats (fundació, conservació i ampliació de l'estat), encara que Botero situí molt especialment en la «conservació» el nucli de la filosofia de la «raó d'estat»: «quadra más a la conservación que a ninguna de las otras partes», citació per Giovanni BOTERO, *Diez libros de la razón de estado con tres libros de las causas de la grandeza y magnificencia de las ciudades*, Madrid, Luis Sánchez, 1593 (traduïts i editats per Antonio de Herrera), la citació a fol.1. Com és sabut, Botero intentarà fer compatibles aquests objectius polítics amb el sistema moral catòlic. Sobre la influència de Botero en el pensament polític de l'època de la raó d'estat, vegeu Xavier GIL PUJOL, «Las fuerzas del rey. La generación que leyó a Botero» a M. RIZZO. J.J. RUIZ IBÁÑEZ i G. SABATTINI (Eds.), *La Forze del principe*, Múrcia, Universidad de Murcia, 2003, pp. 969-1022.

⁹ Vegeu per tots, Diane A. DESIERTO, «The Historical Genesis of Necessity Doctrine: A Conceptual Descriptive» a D. a., *Necessity and National Emergency Clauses*, Leiden, Brill Nijhoff, 2012, p. 63-121; i la clàssica obra de Giorgio AGAMBEN, *Estado de Excepción. Homo sacer II, 1*, València, Pre-Textos, 2004 (primera edició italiana de 2003).

per a la construcció estatal-nacional espanyola, això des del moment de la categorització de la raó d'estat en la teoria política dels segles xvi i xvii, fins a les dècades finals del segle xix, quan es produeix el xoc entre el nacionalisme d'estat espanyol amb els emergents nacionalismes subestats, especialment el català.

3. El factor lingüístic en la raó d'estat hispana. Fases evolutives.

Convé precisar ràpidament que les categories principals amb què volem relacionar el factor lingüístic en aquesta llarga seqüència històrica, bàsicament estat i nació, no solament són ben controvertides conceptualment, sinó que són dinàmiques històricament.

Hem estructurat la nostra exposició en tres fases del desenvolupament de la construcció estatal-nacional espanyola. La primera, de finals del segle xvi fins a l'acabament de la Guerra de Successió, estaria caracteritzada per un centre castellanocortesà que actuaria com a director del poder d'un *national-core* tant a efectes imperials transatlàntics com a efectes d'un *internal colonialism* peninsular; un «miniimperi» ibèric, en expressió de Krishan Kumar,¹⁰ especialment activat per la *intelligència* castellanocortesana des de finals del segle xvi, i que seria el resultat projectiu en l'àmbit estatal-nacional de la metamorfosi castellana en un «tot» peninsular.¹¹ En aquesta fase, les estructures estatals serien bàsicament fiscal-militars i, si bé estarien controlades pel poder director d'un *national core* de tendències absolutistes, tindrien una implantació administrativa territorial poc centralitzada, de manera que conformarien un model d'estat segmentat o monarquia composta.

La segona fase, des del final de la Guerra de Successió fins a l'emergència de l'estat liberal, continuaria caracteritzada per la predominança d'un tipus d'estat absolutista militar-fiscal dirigit des del centre castellanocortesà, però amb tres aspectes diferencials respecte a l'etapa anterior: a) la uniformització més intensa en qüestió legal i fiscal de l'espai peninsular; b) la intensificació d'un «nacionisme» o protonacionalisme ideològic castellanoespanyol; i c) el desenvolupament, encara que fos de forma embrionària, d'un estat administratiu amb polítiques pròpiament lingüístiques que anirien més enllà de les derivades dels efectes fiscal-militars.

Finalment, la tercera fase, iniciada amb les convulsions del període 1808-1814 (però no assentada fins al 1839), estaria caracteritzada per

¹⁰ Krishan KUMAR, «Empire and English nationalism», *Nations and nationalism* 12-1 (2006), pp. 1-13, vegeu p. 4.

¹¹ Vegeu el que ja he exposat a Antoni SIMON TARRÉS, *La unitat d'Espanya com a valor polític. Una arqueologia intel·lectual*, Catarroja/Palma/Barcelona, Afers, 2022, pp. 59-74.

¹² *Ibidem*, pp. 137 ss.

¹³ La inspiració de la màxima de Nebrija en la *Elegantiae* de Lorenzo Valla ja la va captar Eugenio ASENSIO, «La lengua compañera del imperio. Historia de una idea de Nebrija en España y Portugal»,

un estat liberal de «cap espanyol» però de «cos castellà», tal com ja quedà reflectit a la constitució gaditana de 1812.¹² Un estat sorgit de la revolució liberal que, si bé no es desempallegaria de bastants rossecs i interessos de l'estructures socials i polítiques pròpies de l'Antic Règim, sí que desenvoluparia des de les dècades centrals del segle XIX una administració pública estatal-nacional espanyola, la qual li permeté incidir en aspectes etnoculturals (el lingüístic, entre d'altres), a uns nivells que no tenien parangó en les etapes precedents. Una fase que tanquem a l'entorn del 1879, a la vetlla del xoc entre nacionalismes de les dècades finals de la centúria del vuit-cents.

Primera fase (ca 1580-1714). Llengua i expansió imperial, llengua i formació d'una «pàtria natural».

4. La llengua com a factor de conservació i expansió del poder de l'estat. L'expansió imperial transoceànica de la monarquia hispana en els segles XVI i XVII va anar de bracet amb uns ideals imperial-lingüístics. Si Lorenzo Valla (1407-1457) havia lligat la fortuna del llatí a l'ascens i caiguda de l'imperi romà, a finals del segle XV Antonio de Nebrija (1441-1522) preannunciava que llavors era l'hora del castellà perquè «la lengua siempre fue compañera del imperio».¹³ En despuntar el segle XVII, fins i tot els partidaris d'una concepció «universalista» de la monarquia espanyola, com ho era Tomasso Campanella (1568-1639), asseveraven que, perquè un domini polític assolís estabilitat política, havia de tendir a formar una «societat natural», és a dir, una mena d'unió de moltes famílies entrelaçades per vincles ètnics en un espai territorial en què compartien lleis, costums, projectes de futur i una «llengua común». Per al dominic calabrès, indubtablement la llengua era un factor per a la conservació política de l'estat: «quien ejercita solamente las armas y no el ingenio y la lengua para unir el dominio, bien poco puede durar».¹⁴

Unes dècades més tard, la consideració que la llengua era un mitjà per a la integració cultural i política dels pobles indígenes americans l'expressava ben diàfanament el jurista Juan Solórzano y Pereira (1575-1655) a la seva *Política Indiana* publicada l'any 1639:

«No hallo causa para que nadie se le pudiese, ni pueda hoy hacer duro o nuevo este precepto, de que los indios fuesen obligados a aprender y hablar nuestra lengua; pues no ha havido cosa más antigua y frecuente en el mundo, que mandar los que vencen y señorean nuevas Provincias que luego en ellas se reciba su idioma y costumbres; así para mostrar en esto el derecho de su dominio, y superioridad, como para tenerlos más conformes y unidos en sus gobiernos».¹⁵

Volem remarcar que el comentari de Juan Solórzano y Pereira no era una mera especulació teòrica, ja que es referia a les disposicions de la cort de Madrid sobre l'ensenyament del castellà als territoris de les Índies, les quals, ja des de la reial cèdula de 1596, defineixen la llengua castellana com la «común y capaz» per assolir uns objectius d'integració cultural i política a partir d'una substitució lingüística.¹⁶

5. Teoria i realitat d'una llengua comuna. Tanmateix, la conformació d'un gran domini polític amb una llengua comuna no deixava de ser un horitzó ideal. D'una banda, l'imperi tenia moltes llengües; d'altra, la possibilitat d'un procés de conquesta i colonització semblant al de les illes Canàries o dels territoris americans, on la substitució lingüística havia estat facilitada per una minorització radical de les poblacions indígenes i un desarrelament de les seves formes de vida comunitària, difícilment tenia virtualitat en els dominis territorials europeus no castellans de la monarquia hispana, entre els quals els dominis de parla catalana.

Els membres de la *intelligèntia* castellanocortesana eren prou conscients d'aquestes dificultats. En despuntar el segle XVII, Gregorio López Madera (1562-1649) ho reconeixia sense embuts dient «que ninguna nación del mundo ha perdido su lenguaje, sino es siendo del todo destruida, ni que jamás se ha introducido en una provincia lengua extraña, sino es conquistada por transmigración de otra nación entera (...) porque, de otra manera, solo conquistar el gobierno y señoría no muda el lenguaje».¹⁷ Aquest destacat jurista del poder castellanocortesà coneixia les polítiques «suaus» i «quirúrgiques» que tenien efectes lingüístics —com ho eren la naturalització castellana de les elits socials d'altres dominis a partir d'enllaços matrimonials, les estratègies d'atracció cortesana o la introducció del castellà en les institucions i en l'administració dels altres territoris de la monarquia—, però també era sabedor de les seves limitacions a l'hora d'expandir la llengua castellana entre les capes populars de la població. Gregorio López Madera era conscient que, tot i que hi hagués un procés de substitució lingüística en les elits i les institucions, interpretava que l'amor natural a la llengua pròpia i la força del nombre dels sectors populars «es bastante para conservarla contra la voluntad de los mayores».¹⁸

De fet, ni tan sols a la mateixa Corona de Castella, el *national core* de l'imperi hispànic, la llengua castellana era la «lengua común». El 1645, en el seu *Ecco polytico*, el militar i literat portuguès Francisco

Revista de Filología Española XLIII, 3-4 (1960), pp. 399-413.

¹⁴ Tomasso CAMPANELLA, *Aforismos políticos* (1601), Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1956, p. 51, traducció i edició de Mariano Hurtado.

¹⁵ Juan SOLÓRZANO y PEREIRA, *Política indiana* (1639), Madrid, Atlas, 2 vols., 1972, la citació a vol. II, p. 401.

¹⁶ Lucia BINOTTI, «La 'lengua compañera del imperio'. Discursos peninsulares sobre la hispanización de América» a D. a., *Actas del III Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, Madrid, Arco Libros, 1996, pp. 621-632, vegeu p. 628 ss.

Manuel de Melo (1608-1666) va respondre als textos de la publicística castellanocortesana que afirmaven que, si s'hagués seguit una política de més duresa envers els portuguesos (no deixant que després de la unió amb Castella continuessin amb institucions de govern diferenciades i llengua pròpia), no s'hagués produït la revolució lusitana del 1640 perquè tots haurien esdevingut castellans. Melo contestava fent esment de la gran varietat de llengües que es mantenien en el domini polític del monarca espanyol, tot recordant alhora que «entre los mesmos súbditos al señorío de Castilla se guarda y conserva la lengua diferente, sin que lo alterase nasción ninguna: gallegos, esturianos, vizcaínos, gepuzcuanos y alaveses, todos conservan la antigüedad de su lengua natural. Lo mesmo sucede en Navarra, donde pocos pleveos saven romance».¹⁹

6. Dificultats en els processos de substitució lingüística. Així, molts governants i teòrics de la raó d'estat es movien en una contradicció: d'una banda, eren conscients de la rellevància del factor lingüístic en la cohesió de les comunitats polítiques, però, d'altra banda, no se'ls escapava que els processos de substitució lingüística no eren fàcils d'assolir. Per tant, no resulta gens estrany que la unificació lingüística fos formulada com un ideal de concreció més o menys llunyan.

En treballs anteriors he mostrat i documentat com des de la fi del segle XVI la *intelligència* castellanocortesana va elaborar el projecte d'una pàtria espanyola concebuda com a unitat política peninsular.²⁰ Amb accents diversos, la idea de construir una base d'estat a l'antiga Iberia que fos compactada institucionalment i, més a llarg termini, identitàriament, la troben formulada en Baltasar Álamos de Barrientos, Juan de Mariana, Gregorio López Madera, Martín González de Cellorigo, Pedro de Valencia, Sancho de Moncada, Pedro de Herrera o Francisco de Quevedo, entre altres integrants d'aquest poder castellanocortès.

Per a tots aquests autors de la teoria de l'estat espanyola, rei i religió constituïen dos pilars clau per a la conformació d'una comunitat política. Però, cap al final de la centúria del cinc-cents, a la majoria d'ells no se'ls escapava que el binomi religió-príncep era insuficient per assegurar la viabilitat futura d'una *respublica* i que calia avançar en l'homogeneïtzació i cohesió dels súbdits fins a teixir uns lligams horitzontals que evitessin els perills de la disgregació interna. I la llengua era, per a molts d'ells, un factor primordial d'aquesta cohesió interna.

¹⁷ Gregorio LÓPEZ MADERA, *Discursos de la certidumbre de las reliquias descubiertas en Granada desde el año 1588 hasta el de 1598*, Granada, Sebastián de Mena, 1601, fol 58v., citat per Kathryn A. WOOLARD, «El debate sobre los orígenes del español en el siglo XVII. Conexiones entre la ideología de la lengua y la cuestión morisca» a José del VALLE (Ed.), *Historia política del español: la creación de una lengua*, Aluvión, 2015, pp. 70-88, la citació a p.81 (primera edició anglesa per Cambridge University Press, 2013).

¹⁸ Gregorio LÓPEZ MADERA, *Excelencias de la monarchía y reyno de España* (1625), Madrid, Centro

Giovanni Botero, un dels autors més influents en el pensament contrareformista espanyol de l'època de la raó d'estat, en el llibre cinquè de la *Ragion di Stato* va abordar com s'havien de tractar els vassalls deslleials i herètics. Botero veia la unitat lingüística com un factor essencial per a la conservació d'una comunitat política i, contràriament, la diversitat de les llengües com un perill per a la seva destrucció: «Dado que el vinculo de unión está en el hablar, fuécelos a que hablen nuestra lengua». En la seva obra, Botero propugnava una llengua, una moneda i uns «costums» comuns per a la *respublica*, ja que només així els súbdits podien constituir una pàtria «natural».²¹ La teoria de l'estat contrareformista elaborada des del centre castellanocortesà propugnava un horitzó d'unificació lingüística castellana en l'àmbit peninsular per assolir, seguint Botero, un tipus d'estat mitjà, continu territorialment i identitariament compactat.

7. Línies discursives de la unificació lingüística en la raó d'estat hispana. El vincle entre llengua i viabilitat futura o conservació de l'estat tenia dues grans línies discursives. La primera comportava la defensa de l'hegemonia lingüística del castellà en l'àmbit peninsular. Per tal de fer el castellà la llengua comuna i pròpia de l'emergent pàtria espanyola, ja des del segle XVI nombrosos autors maldaven no tan sols per exaltar la llengua castellana, sinó també per minimitzar, obviar o desnaturalitzar les altres llengües peninsulars. Un protonacionalisme cultural i lingüístic que, tal com passava amb el vocabulari polític, anava generalitzant l'ús del concepte de «llengua espanyola» en detriment de la «llengua castellana».²²

Així, Juan de Mariana (1536-1624) asseverava que Espanya era «nuestra nación», la qual restaria definida per una geografia i una història compartides, així com per uns trets antropològics i la llengua comuna dels seus habitants: «Todos los españoles tienen en este tiempo y usan de una lengua común, que llamamos castellana, compuesta de avenida de muchas lenguas, en particular la latina corrupta»; i tot i que reconeixia la «particular llengua» de portuguesos, catalans i valencians, les devaluava com a llengües pròpies i diferenciades, tot dient que

de Estudios Políticos y Constitucionales, 1999, amb estudi preliminar de José Luis Bermejo Cabrero, la citació a p. 173. La primera edició de les *Excelencias* fou impresa a Valladolid l'any 1597 per Diego Fernández de Córdoba, però en la segona edició, publicada el 1625, López Madera va afegir un llarg capítol sobre la llengua espanyola per reforçar la idea de la relació entre unitat política i unitat lingüística.

¹⁹ Francisco Manuel de MELO, *Ecco Polytico responde en Portugal a la voz de Castilla: y satisface a un papel anónimo ofrecido al rey don Felipe el Quarto*, Lisboa, Paulo Craesbeck, 1645, fol. 57.

²⁰ Bàsicament: Antoni SIMON TARRÉS, *Construccions polítiques i identitats nacionals. Catalunya i els orígens de l'estat modern espanyol*, Barcelona, PAM, 2005, pp. 53-133.

²¹ Giovanni BOTERO, *Diez libros de la razón de estado...* (1593), fol. 101v.

²² Álvaro GALMÉS, «Las lenguas peninsulares; cuando el castellano se hace español» a Dd.Aa., *España como nación*, Barcelona, Planeta/Real Academia de la Historia, 2000, pp. 45-77.

²³ Juan de MARIANA, *Historia General de España*, Madrid, BAE, 1864-1872, vols. XXX i XXXI,

«solos los vizcainos conservan hasta hoy un language [diferent] grosero y bárbaro».²³

L'antiguitat era un argument important per demostrar la superioritat lingüística del castellà. Un altre autor seminal d'aquesta nova pàtria espanyola, el ja citat Gregorio López Madera, maldava per demostrar que la llengua peninsular parlada dels temps preromans «mezclada con muchos vocablos latinos y algunos de otras naciones, ha sido la que ha prevalecido y agora llamamos castellana».²⁴ Contràriament, Bernardo Aldrete (1565-1645) havia sostingut a *Del origen y principio de la llengua castellana o romance que oi se usa en España* que el llatí es va convertir en la llengua vulgar d'Espanya i que era la llengua llatina l'origen de la castellana, de manera que rebutjava la teoria que el castellà era una de les setanta-dues llengües primitives sorgides després de l'episodi bíblic de la Torre de Babel, i que hauria estat portada a la Península per Túbal.²⁵

De les obres i de la polèmica entre López Madera i Aldrete,²⁶ el que ens interessa destacar és que, malgrat les seves discrepàncies sobre l'origen del castellà i sobre els lligams que existien entre llengua i imperi, cosa que Aldrete hauria qüestionat,²⁷ ambdós coincidien en la idea que determinades llengües posseïen una «superioridad natural», en el sentit de ser més autèntiques i menys corrompudes, i que la llengua superior ibèrica era el castellà, que acabaria imposant-se a tots els territoris peninsulars.

La segona gran línia discursiva que entrelaçava llengua i conformació/conservació de l'estat era menys erudita i connectava amb el realisme polític maquiavelià, ja que situava la llengua al bell mig de la problemàtica de les nocions d'amistat i enemistat que enfortien o afeblien una comunitat política. En la línia de Botero, en autors com Pedro de Herrera, Anthony Sherley o Diego Saavedra y Fajardo hi resta prou ben apuntada la cerca d'una «comunitat natural» en què els elements de naturalesa ètnica (la llengua d'una manera destacada)

amb pròleg de Francesc Pi i Margall, la citació a vol. XXX, p. 6. La *Historia General* de Mariana va ser publicada per primera vegada a Toledo l'any 1592 en llengua llatina i, traduïda pel mateix autor amb algunes modificacions i addendes, veié la seva primera estampació en castellà l'any 1601.

²⁴ Gregorio LÓPEZ MADERA, *Excelencias de la monarchía...* (1999), pp. 167-168.

Bernardo ALDRETE, *Del origen y principio de la llengua castellana o romance que oi se usa en España*, Roma 1606, edició facsímil a cura de Lidio Nieto Jiménez, Madrid, Visor Libros, 1993. Segons Aldrete, l'hegemonia política i la superioritat lingüística del castellà eren destinades a ajustar-se. Referint-se a Catalunya i València, on la llengua catalana era la més estesa, Aldrete deia: «en las quales partes, si se mira con atención, se verá el uso de dos lenguas juntas [la catalana i la castellana], y como se va introduciendo una y olvidándose la otra, y si aquellos reinos no se admitiera en los tribunales y juzgados otra llengua que la castellana, mas en breve acabara de introducir, pero sin esso va cada dia en crecimiento», p. 100.

²⁶ Sobre aquesta polèmica, vegeu bàsicament: Lucia BINOTTI, *La teoría del 'Castellano Primitivo'. Nacionalismo y reflexión lingüística en el Renacimiento español*, Münster, Nodus Publikationen, 1995.

²⁷ Sobre aquest punt vegeu, Vicente LLEDÓ-GUILLEN, «¿Compañera o rebelde?: la lengua y el imperio según Bernardo de Aldrete», *Bulletin of Hispanic Studies* 87-1 (2010), pp. 1-15.

serien la base d'un projecte polític de tipus nacional; unes formulacions que José Antonio Maravall va comparar i va considerar predecessors de les tesis nacionalistes d'Ernest Renan.²⁸

Ateses les resistències dels pobles a una substitució lingüística i de costums, l'ús de vies indirectes i dissimulades era per a Pedro de Herrera la millor fórmula per expandir la llengua castellana en l'àmbit peninsular en detriment del català, el portuguès o el biscaí; seguint l'autor dels *Avisos para un privado*, calia disposar «las cosas mañosamente para irle introduciendo [el castellà] en forma más suave, pues de conservarse Portugal, Aragón, Cataluña, Valencia, y Navarra tan sobre sí, ningún buen efecto puede esperarse y mucho peligro puede temerse».²⁹

8. Els efectes diglòssics del contacte lingüístic desigual. Sermons i exèrcits.

En aquesta etapa, tot i que no hi hagueren directrius concretes per assolir els objectius de cohesió lingüística que propugnaven els tractadistes del poder castellanocortesà, la dinàmica generada per la construcció del projecte estatal espanyol sí que tingué efectes lingüístics i propicià la intensificació d'un procés de diglòssia a Catalunya. És a dir, tot donant per fet que no existí cap programa concret d'unificació lingüística —evidentment, en el sentit d'una castellanització—, resulta inqüestionable que alguns instruments emprats per assolir el domini i la integració polítiques sí que contribuïren poderosament a la diglòssia de la població catalana, especialment d'ençà dels anys centrals del segle XVII.³⁰

Encara que el procés de diglòssia hagués començat abans i tingués causes diverses —i no sempre vinculades amb l'esfera política—,³¹ ara s'accentuaria pels efectes d'instruments de naturalesa política o politicoreligiosa —els sermons i els exèrcits— que tenien una repercussió lingüística «massiva», especialment en el sentit d'interestamental i interclassista. I volem fer notar que de manera continuada des de la quarta dècada del segle XVII fins a finals del segle XVIII, la presència de

²⁸ José Antonio MARAVALL, *Teoría del estado en España en el siglo XVII*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1997, p. 104 (primera edició de 1944).

²⁹ Pedro de HERRERA, *Avisos para un privado*, Biblioteca Bartolomé March (Palma de Mallorca), 18/21, doc. 6. Citat per Bernardo J. GARCÍA GARCÍA, «Precedentes de la Unión de Reinos. La Unión de las Españas en tiempos de Felipe III» a Antonio ÁLVAREZ OSSORIO i Bernardo GARCÍA GARCÍA (Eds.), *La monarquía de las naciones. Patria, nación y naturaleza en la Monarquía de España*, Madrid, Fundación Carlos de Amberes, 2004, pp. 385-419, la citació a pp. 407-408.

³⁰ Sobre el paper que els sermons i la presència continuada de tropes signifiquen per a l'extensió del castellà a la Catalunya dels segles XVII i XVIII, em remeto al que ja he exposat a Antoni SIMON TARRÉS, *Llengua i política a la Catalunya del segle XVII*. Alexandre Ros i Gomar (1604-1656), Catarroja/ Barcelona, Afers, 2016, pp. 53-85; també, Anna M. TORRENT, «Llengua i poder polític a Catalunya al segle XVII» a Antoni BADIA i MARGARIT i Michel CAMPRUBÍ (Eds.), *Actes del vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura catalanes*, Barcelona, PAM, vol II, pp. 29-55.

³¹ Una visió en llarga durada de la relació entre diglòssia i construcció estatal espanyola en l'àmbit lingüístic del català a Daniel ESCRIBANO, «Perspectiva històrica del conflicte lingüístic al domini territorial

tropes, majoritàriament de parla castellana, a Catalunya oscil·la entre els 4.000 soldats i els 50.000 soldats.³²

El mecanisme de difusió «vertical» de la llengua castellana —de les classes dominants als altres grups socials—, si bé continuaria, ara quedaria desbordat i amplificat per un altre de molt més eficaç: el contacte lingüístic desigual d'amplis sectors de la societat catalana de parla catalana amb agents (lingüístics) que empraven la llengua castellana, i cal recordar, tal com han destacat John Wendel i Patrick Heinrich, que aquest contacte desigual ha jugat històricament un rol molt rellevant en la minorització i en la pèrdua de les llengües.³³ Aquest contacte es feia a partir d'una situació de superioritat, domini o intimidació dels agents que usaven la llengua castellana —predicadors, comandaments militars o tropa—, en un context històric ja marcat per les repetides experiències de confrontació i violència amb un poder castellanocortesà que havia fet «oficial» (en el sentit de pròpia) la llengua castellana.

Segona fase (1714-ca1812). Els inicis de l'equació «una nació política = una llengua».

9. Llengua i nació en l'absolutisme de l'època de la Il·lustració. En la fase de l'absolutisme borbònic del set-cents, s'intensificarà la cerca de consolidar i desenvolupar el projecte estatal-nacional espanyol. Tant entre els cercles governamentals com entre els membres de la *intelligèntia* de les estructures institucionals més o menys lligades al poder borbònic, podem apreciar ja la configuració de l'ideal de «una nació = una llengua». José Rodrigo Villalpando, José Patiño, Rafael Melchor de Macanaz, Jerónimo Feijoo o Benito de Sanpedro serien alguns dels autors que propugnarien una unificació de la llengua amb finalitats polítiques.³⁴

Però cal remarcar el caràcter evolutiu d'aquest ideal: les formulacions dels anys posteriors a la Guerra de Successió, essencialment enfortidores del poder reial i repressores envers la llengua i la memòria històrica dels catalans, s'aniran transmutant en un discurs que, inserit en un corrent europeu il·lustrat sobre la dialèctica entre nació i llengua,

hispanic del català», *Treballs de Sociolingüística Catalana* 26 (2016), pp. 231-247.

³² Cfr. Antoni SIMON TARRÉS, *Llengua i política...* (2016), pp. 72 ss. Cal remarcar que, independentment de la nacionalitat de les tropes, per aquelles dates la llengua castellana ja era la llengua «oficial» dels comandaments militars de la monarquia hispànica.

³³ John WENDEL i Patrick HEINRICH, «A framework for Language endangerment Dynamics: the effects of contact and social change on Language ecologies and Language diversity», *International Journal of Sociology of Language* 218 (2012), pp. 145-166.

³⁴ Diversos textos d'aquests autors propugnant l'extensió del castellà i la conveniència d'una unificació lingüística a Francesc FERRER GIRONÈS, *La persecució política de la llengua catalana*, Barcelona, Ed 62, 1985, pp. 14-25; i Antonio MUÑOZ i Josep CATÀ, *Repressió borbònica i resistència catalana (1714-1736)*, Madrid, Muñoz/Catà editors, 2005, pp. 189-194.

propugnava un patriotisme nacional espanyol fonamentat en la unitat lingüística. Així, el 1769 l'escolapi Benito de San Pedro (1732-1801), a *El Arte del romance castellano*, la primera gramàtica castellana moderna de tall racionalista, afirmava que les «las lenguas an seguido la condición de los pueblos que las an hablado» i que les formes i el caràcter de les llengües sortien del «genio original de la Nación», tot declarant a continuació els motius que l'havien impulsat a publicar la seva gramàtica: «deseo con ansia que todo buen español sepa su lengua por principios y por razón, en tiempo que cada nación de la Europa dicta la suya propia por ellos, y se sabe lo mucho que importa al Estado formar a sus ciudadanos en el patriotismo, y que este es uno de los medios más poderosos».³⁵ De fet, il·lustrats catalans com Francesc Romà i Rossell o Antoni de Capmany interpretaven com a irreversible la derrota del 1714 i, consegüentment, encara que no demanessin l'anihilació del català, valoraven que l'etapa de la llengua catalana com a llengua nacional havia quedat enrere i que ara la llengua nacional dels catalans, seguint el seu destí polític dins la monarquia espanyola, havia de ser la llengua castellana. En la traducció al castellà del Llibre del Consolat del Mar publicada el 1791, Antoni de Capmany (1742-1813) asseverava que el català havia estat una «lengua nacional, y no una xerga territorial, desde el siglo xii hasta principios del presente, en que se adoptó, con el nuevo gobierno la lengua castellana en todos los tribunales y actos públicos de las provincias de la Corona de Aragón».³⁶

La intensificació de la relació entre el factor lingüístic i el factor nacional no era, ni molt menys, exclusiva de l'àmbit hispànic. Des de les obres de Gottfried W. Leibniz o Nicolas Fréret de les primeres dècades dels segle XVIII, el pensament il·lustrat ja establirà clarament una il·lació entre llengua i nació, la qual s'intensificarà en la segona meitat de la centúria a partir dels estudis i les teoritzacions d'Étienne Bonnot de Condillac, Jean Jacques Rousseau, Johan G. Fichte, Johan G. Herder, Antoine de Rivarol o Melchiorre Cesarotti.³⁷ La desvinculació del dret diví que faran els il·lustrats del poder exercit per les comunitats humanes, així com de l'origen de les llengües de les tradicionals mitologies bíbliques, suposarà una historització i, alhora, una politització del binomi nació-llengua; una politització que en el cas espanyol hom pot apreciar també en les obres de Nicasio Álvarez Cienfuegos, Antoni de Capmany, Lorenzo Hervás Panduro o Francisco Martínez Marina.³⁸

³⁵ Benito de SAN PEDRO, *El arte del romance castellano: dispuesta según sus principios generales i el uso de los mejores autores*, València, Benito Monfort, vol I, «Prólogo», pp. VII, VIII i XVIII.

³⁶ Antoni de CAPMANY, *Código de las costumbres marítimas de Barcelona, hasta aquí vulgarment llamado Libro del Consulado*, Madrid, Antonio Sancho, 1791, p.355. Albert ROSSICH ha detallat les diferents actituds i etapes davant la introducció politicoadministrativa del castellà: desconfiança, resistència, acceptació, adhesió, vegeu «Les actituds davant la política lingüística de la monarquia borbònica», a Dd.Aa., 1714, Barcelona, IEC, pp. 157-168; també Jordi GINEBRA, «La lengua catalana en el siglo XVIII ¿Una lengua doméstica?», *Dieciocho* 35-1 (2012), pp. 105-116.

10. Mesures administratives del poder borbònic en el terreny lingüístic. La seva intencionalitat política. Igual que els seus predecessors del segle XVII, els ministres cortesans i la *intelligèntia* lligada al poder borbònic setcentista eren conscients de les dificultats dels processos de substitució lingüística i proposaven l'ús de la dissimulació i de la gradació temporal per fer possible el desplaçament del català (i les altres llengües del domini polític hispànic) en benefici del que havia de ser la «llengua comuna» castellana. És ben coneguda, però no l'única, la directriu del fiscal del Consell de Castella José Rodrigo Villalpando tramesa als corregidors del Principat el gener de 1716 per tal que apliquessin el Decret de Nova Planta i procuressin l'extensió de la llengua castellana a Catalunya: «Pero como a cada nación parece que señaló la naturaleza su idioma particular tiene en esto mucho que vencer el arte y se necessita de algun tiempo para lograrlo (...) y por esto parece conbeniente dar sobre esto instrucciones y providencias mui templadas i dissimuladas, de manera que se consiga el efecto sin que se note el cuidado».³⁹

Tanmateix, a diferència de la fase anterior, el poder borbònic del divuit sí que aplicarà mesures administratives per a un procés de substitució lingüística. És cert que aquestes mesures no tingueren resultats immediats i que el desplaçament de la llengua catalana en favor del castellà fou limitat, especialment en els usos quotidians, però aquestes mesures sí que obren una via de penetració del castellà en els diferents estaments i classes del cos social català. És a dir, encara que l'estat borbònic no tingués els instruments ni l'eficàcia d'un estat administratiu weberian, sí que feu passos per aplicar una política d'extensió del castellà vehiculada a través de disposicions generals governatives, les quals pel seu caràcter jeràrquic podien tenir un efecte en cascada.

³⁷ Anne Marie MERCIER-FAIVRE, «La nation par la langue: philologie, nationalisme et nation dans l'Europe de dix-huitième siècle» a Michael O'DEA i Kevin WHELAN (Eds.), *Nation and nationalisms: France, Britain, Ireland and the eighteenth-century context*, Oxford, Voltaire Foundation, 1995, pp. 161-180; Brian VICK, «Language and Nation» a Timothy BAYCROFT i Mark HEVITSON (Eds.), *What is a nation? Europe 1789-1914*, Oxford, Oxford University Press, 2006, pp. 155-170; Avi LIFSCHITZ, *Language and Enlightenment: The Berlin debates of the eighteenth century*, Oxford, Oxford University Press, 2012; i Dean KOSTANTARAS, «Perfecting the Nation: Enlightenment perspectives on the coincidence of linguistic and 'national' refinement» *European Review of History* 24-5 (2017), pp. 659-682.

³⁸ Claire MAR-MOLINERO, «The Role of Language in Spanish Nation-Building» a Angel SMITH i Claire MAR-MOLINERO (Eds.), *Nationalism and the nation in the Iberian peninsula. Competing a conflicting identities*, Oxford, Berg, 1996, pp. 69-87; Francoise ÉTIENVRE, *Rhétorique et patrie dans l'Espagne des Lumières. L'oeuvre linguistique d'Antonio de Capmany (1742-1813)*, Paris, Honoré Champion, 2001; Pablo FERNÁNDEZ ALBALADEJO, «Fábulas de origen y gramática de nación en la España del siglo XVIII. A propósito de algunos trabajos de Francisco Martínez Marina», *Espacio, Tiempo y Forma. Serie IV Historia Moderna*, 34 (2021), pp. 389-412.

³⁹ Cito el text de la instrucció de Jose Rodrigo Villalpando a partir de Francesc FERRER GIRONÉS, *La persecució política...* (1985), p.22.

⁴⁰ *Ibidem*, pp. 35-57. Definint aquestes disposicions com una forma d'imperialisme lingüístic, vegeu Jens LÜDKE, «Acerca del caracter imperial de la política lingüística de Carlos III» a Dd. Aa., *La Corona d'Aragó i les llengües romàniques: Miscel·lània d'homenatge per a Germà Colom*, Tübingen, Gunter

Les principals fites administratives del poder borbònic setcentista en aquesta direcció són prou conegudes:⁴⁰

a) L'article 4 de la *Nueva Planta de la Real Audiència del Principado de Cataluña* (16 de gener de 1716) disposava: «Las causas de la Real Audiencia se substanciaran en lengua castellana», una disposició que, tot i les resistències inicials, no solament tingué efectes en els tribunals de justícia, sinó també en l'administració local, en els òrgans de la institució eclesiàstica, o en d'altres institucionals civils i culturals com la Acadèmia de Barcelona, des del 1731 Real Academia de Buenas Letras.

b) La Reial Cédula de Carles III, datada el 23 de juny de 1768 a Aranjuez, establia que en l'article VI es vol desterrar l'ús de qualsevol llengua «estraña» (que no sigui la castellana) de tots els tribunals civils i eclesiàstics de tot el regne d'Espanya. I en l'article VII disposa que «la enseñanza de primeras Letras, Latinidad, y Retórica se haga en lengua castellana generalmente, donde quiera que no se practique».

c) La Reial Cédula de Carles III de 24 de desembre de 1772 ordena que tots els mercaders i comerciants del regne «lleven sus libros en idioma castellano».

d) La disposició de 20 de març de 1773 del Consell de Castella establia que la Universitat de Cervera només pogués imprimir llibres en castellà i llatí, «però no en catalán, y que nadie pueda benderlos en ese Principado».

e) La «Instrucción» de Carles IV sobre les representacions teatrals i de companyies de còmics de 14 de gener de 1801 establia que «en ningún teatro de España se podrán representar, cantar ni baylar piezas que no sean en idioma castellano».

La dimensió política d'aquestes mesures administratives resta ben explícita en les deliberacions i en la transmissió d'instruccions dels òrgans del poder borbònic que les promogueren. Així, el 1716 José Rodrigo Villapando explicitava als corregidors que la substitució de la llengua catalana per la castellana en els tribunals de justícia i en l'administració tenia sentit perquè «la importancia de hacer uniforme la lengua se ha reconocido siempre por grande, y es señal de la dominación o superioridad de los Principes o naciones».⁴¹ Una argumentació de dominació que, tal com hem dit anteriorment, s'anirà desplaçant en la segona meitat del segle XVIII cap a una idea de la llengua com a instrument nacionalitzador espanyol de matriu castellana. Tal com va argumentar el Consell de Castella el 1768 per

Narr Verlag, 1989, pp. 267-274; també remarcant la dimensió política d'aquestes mesures: José María GARCÍA MARTÍN, «Revisión de algunas ideas sobre política e ideología lingüísticas en el siglo XVIII español», *Cuadernos de Ilustración y Romanticismo* 17 (2011), en línia.

⁴¹ Citació a partir de Francesc FERRER GIRONÈS, *La persecució política...* (1985), p. 21.

⁴² *Ibidem*, p. 40.

⁴³ Citat per August RAFANELL, *El català modern*, Barcelona, Empúries, 2000, p. 207.

⁴⁴ Dagmar FRIES, 'Limpia, fija y da esplendor'. *La Real Academia Española ante el uso de la lengua (1713-1973)*, Madrid, Sociedad General Española de Librería, 1989, especialment pp. 45-46.

implantar el castellà com a única d'ensenyament, aquesta mesura era motivada perquè «conviene a la mayor unión de todas las Provincias de la Monarquía que es un punto esencial sobre el que debe trabajar todo Gobierno, para que depuesto todo espíritu provincial se subrogué el laudable de Patria o Nación».⁴²

Aquesta seria una argumentació plenament assumida per diversos il·lustrats catalans, entre ells Ramon Llätzer de Dou i Bassols (1742-1832), que, en comentar la reial cèdula d'Aranjuez de 1768 a les seves *Instituciones del derecho público general de España* (1801), asseverava que «trae muchas ventajas en qualquier nación tener una lengua dominante en el modo dicho (...) el hablarse en todo el reyno una misma lengua cria en el ánimo de todos un género de afecto y amor particular, que no puede facilmente encontrarse entre los que hablan diversas lenguas, verificándose en estos, que se miran en algun modo, como si fueran de reyno distinto, sin embargo de formar el mismo». Dou, però advocava per fer-ho per «medios suaves, no dirigiéndose tanto las provincias a destruir las lenguas, que esten en uso, como a introducir con fina prudencia el de la que ha de quedar dominante».⁴³

11. Institucions per a la normalització lingüística i la cohesió nacional. Els orígens de la Real Academia Española. En aquesta fase històrica, les mesures administratives per a la implantació del castellà en els àmbits judicial i educatiu tindran el complement i la col·laboració d'institucions culturals dissenyades com a instrument polític. Encara que altres institucions col·laboressin en l'objectiu d'afermar la «llengua comuna» castellana als territoris de la monarquia hispana, la creació de la Real Academia Española (RAE) el 1714, imitant sobretot l'*Académie Française* que funcionava a París des del 1635, fou la creació institucional més rellevant per a la codificació, l'enaltiment i la implantació de la llengua nacional que es volia hegemonitzar en el domini polític del poder borbònic espanyol.

Segons es desprèn del detallat estudi de Dagmar Fries, la creació de la RAE va obeir a dos impulsos fonamentals: a) la normalització d'una llengua nacional com a mitjà per a l'enfortiment de l'absolutisme monàrquic de Felip V i de la nació espanyola; i b) la voluntat de prestigiar aquesta nació en la lluita de la «jerarquia de les llengües» que s'havia establert a escala internacional.⁴⁴ En un escrit adreçat el 10 d'agost de 1713 per tal d'obtenir el reconeixement reial, José Manuel Fernández Pacheco, marquès de Villena, manifestava la voluntat de «trabajar en común a cultivar, y fijar en el modo posible la pureza y elegancia de la lengua Castellana dominante en la Monarchía Española, y tan digna por sus ventajosas calidades de la successión de su madre la Latina, le pareció ofrecer su casa y persona para contribuir a tan loable intento;

pero como esta sea materia en que se interesa el bien público, gloria del reinado de V. Magestad, y honra de la Nación, para contribuir a tan lloable intento no es justo nos venga este bien por otra mano que aquella, en quien Dios ha querido poner la defensa de nuestra libertad».⁴⁵

En el segle XVIII, el pensament il·lustrat espanyol, seguint el camí que ja havien desbrossat els novatores,⁴⁶ afermarà la idea que la qualitat de la llengua reflectia el perfeccionament històric d'una nació; idea que desembocava en la necessitat que els poders públics intervinguessin en el progrés lingüístic. Altrament, atès que aquesta era una convicció ben estesa a escala internacional, l'emulació nacional-lingüística n'esdevenia una conseqüència.⁴⁷ Tal com ha sintetitzat Alberto Medina, els orígens i el desenvolupament de la RAE en la centúria de l'absolutisme borbònic obeïren a l'ideal «de construir nació y ciudadanía a través de la normalización lingüística, convirtiendo el idioma en un vehículo de interpelación política al servicio de un nuevo modelo de distribución del poder dominado por la figura de un monarca identificado con una idea de nación en la que el 'vulgo' y la patrias locales ya no tenían lugar».⁴⁸

Com és sabut, quan el 1726-1739 la RAE va publicar el seu primer instrument de normalització lingüística l'anomenà *Diccionario de la lengua castellana*, naturalitzant d'aquesta manera la llengua castellana com a llengua «oficial» de la monarquia borbònica, això encara que no existís cap disposició legal que ho indiqués.

Tercera fase: ca1812-ca1879. Estat nacional-liberal versus llengua.

12. El castellà com a llengua de la nació espanyola. El caràcter unitari de la nació definida en la constitució gaditana del 1812 com a subjecte d'imputació de l'Estat tenia el correlat de l'existència d'una única llengua nacional. Tanmateix, el text constitucional del 1812 no especifica l'oficialitat de cap llengua. Una manca de concreció que també trobem en les altres constitucions espanyoles del segle XIX,⁴⁹

⁴⁵ *Ibidem*, p. 28.

⁴⁶ Pedro ÁLVAREZ de MIRANDA, «La época de los novatores, desde la historia de la lengua», *Studia Historica. Historia Moderna* 14 (1996), pp. 85-94.

⁴⁷ José CHECA BELTRÁN, «Paralelos de lenguas en el siglo XVIII: De Feijoo a Vargas Ponce (1726-1793)», *Revista de Literatura* 106 (1991), pp. 485-512.

⁴⁸ Alberto MEDINA, «Secularización y 'mala conciencia' en los orígenes de la Real Academia: la institucionalización de la lengua en el siglo XVIII» a José del VALLE (Ed.), *Historia política del español...* (2015), pp. 89-106, la citació a pp. 105-106.

⁴⁹ L'oficialitat de la llengua castellana apareix per primera vegada en la Constitució republicana de 1931, tot i que la primera menció d'oficialitat és d'una real cèdula de l'any 1902. Vegeu Fernando GONZÁLEZ OLLÉ; «El establecimiento del castellano como lengua oficial», *Boletín de la Real Academia Española* 214 (1978), pp. 231-282. De fet, tal com ha mostrat Daniel ESCRIBANO, el concepte de «llengua oficial» el va introduir el catalanisme polític en el llenguatge jurídicopolític espanyol la dècada dels anys vuitanta del segle XIX per tal de vindicar l'oficialitat del català a Catalunya. Vegeu «La introducció del

així com en les disposicions sobre l'ensenyament que promovien la unificació lingüística: el Plan de Instrucción Pública de 1836 o la Ley Moyano de 1857.

Aquesta aparent paradoxa és conseqüència, tal com ha fet notar Xavier Andreu Miralles, d'un procés encetat el segle XVIII, però culminat les primeres dècades del segle XIX: en el si de la classe política i intel·lectual espanyola s'havia naturalitzat (en sentit d'interioritzat) que la llengua de la nació espanyola era la castellana. Podia haver-hi altres llengües als territoris de la monarquia, però es donava per descomptat que la llengua de la nació política espanyola era la castellana; això seria tan indiscutible que ni tan sols necessitava ser explicat.⁵⁰ Significativament, quan Josep Pau Ballot i Torres publica, el 1814, la seva *Gramàtica i apologia de la llengua catalana*, es pregunta: «¿per a que voler cultivar la llengua catalana, si la de tota la nació és la castellana, la qual debem parlar tots los que nos preciam de verdaders espanyols?».⁵¹ A la primera meitat del segle XIX, la diglòssia de la societat catalana era prou evident, però ho era més per raons polítiques i de prestigi que no pas per raons de classe. Significativament, en les populars i costumistes peces teatrals de Josep Robrenyo i Tort (1870-1838), la llengua dominant és la catalana, però quan Robrenyo fa declamar a un personatge les seves proclames patriòtiques liberals canvia el registre lingüístic i empra el castellà.⁵²

El reconeixement del castellà com a llengua de la nació política espanyola derivava de l'acceptació d'aquesta nació. Un fet, tal com hem dit, lligat a la convicció, per part dels il·lustrats i dels primers liberals catalans, que la derrota de la nació política catalana el 1714 tenia un caràcter irreversible.⁵³

Però hi ha un altre element explicatiu no prou valorat al meu entendre: el 1812, per a diversos diputats catalans, la unitat nacional del «moment» gadità era una via per deixar enrere els greuges derivats del Decret de Nova

concepte de llengua oficial en el llenguatge polític espanyol (1881-1928)», *Treballs de Sociolingüística Catalana* 24 (2014), pp. 345-371.

⁵⁰ Xavier ANDREU MIRALLES, «La lengua es la nación. Situando a Billig en la España liberal (1800-1868)», d'Alejandro QUIROGA i Ferran ARCHILÉS (Eds.), a *Ondear la nación: nacionalismo banal en España*, Granada, Comares, 2018, pp. 19-41. Sobre aquesta general acceptació del castellà com a llengua de la nació espanyola entre els intel·lectuals i polítics del primer liberalisme espanyol, vegeu també Ariane DESPORTE: «Koiné et langue nationale. Le cas de l'espagnol», de Carlos SERRANO (Ed.), *Nations en quête de passé. La Péninsule Ibérique (XIXe-XXe siècles)*, Paris, Presses de la Université de Paris-Sorbonne, 2000, pp. 13-32; i Claire MAR-MOLINERO, *The Politic of Language in the Spanish-Speaking World*, Londres/Nova York, Routledge, 2000, pp. 24 s.

⁵¹ Josep Pau BALLOT i TORRES, *Gramàtica i apologia de la llengua catalana*, Barcelona, Joan Francisco Pifarré, 1814, pp. XXIV-XXV, i més endavant reconeix el castellà com a «llengua universal del regne», p. 274. Tanmateix, en la vindicació que fa del català com a llengua pròpia, argumenta entre altres coses que «no es inferior a las de les demás naciones», p. 266.

⁵² Xavier ANDREU MIRALLES, «La lengua es la nación...» (2018), p. 39.

⁵³ En paraules de Josep FONTANA: «El programa de la Junta de Comerç, elaborat per homes com Antoni de Capmany o Jaume Caresmar, aspirava a restablir almenys una part de projecte de 1714, però aquesta vegada en un marc polític diferent, que seria el d'una nació espanyola comuna on fos possible

Planta de 1716 imposats pel «dret de conquesta».⁵⁴ És a dir, la igualació nacional del model constitucional liberal era vista com una oportunitat per posar fi a la dialèctica de «nació dominant» i «nacions dominades» establerta després del triomf borbònic de la Guerra de Successió; un anhel que continuà vigent en el liberalisme català de les primeres dècades del segle XIX. Així, per a Francesc Raül, que fou alcalde de Barcelona durant el Trienni liberal, abans de 1808 a Espanya hi havia una organització caòtica i desigual entre províncies «privilegiadas» i províncies «conquistadas, como era reputada Cataluña», tot proclamant que «la España no debe formar más que un solo estado, un solo territorio, un solo TODO, gobernado por los mismos principios y las mismas leyes».⁵⁵ És a dir, hi havia l'esperança que el «tot unitari» nacional dissolgués la subordinació anterior.

Cal dir que, malgrat les mesures administratives de l'absolutisme borbònic de la segona meitat del XVIII i del liberalisme de les primeres dècades del XIX, el català continuava sent ben majoritari com a llengua oral i en les relacions de la vida quotidiana de la població, tal com va demostrar l'allau de testimoniatges aportats per Pere Anguera.⁵⁶ Tanmateix, l'acceptació del castellà com a llengua oficial del poder nacional, i com a llengua de cultura i de prestigi, obria una via per a la minorització del català, car s'estava entaulant una relació desigual de diglòssia que podia portar cap a la substitució lingüística generalitzada.

13. Llengua i construcció de l'estat administrativista i centralitzat espanyol.

En la història d'aquesta fase diglòssica del vuit-cents, hi ha un aspecte que caldria aprofundir en els estudis de la història de la llengua catalana: em refereixo a l'afirmació d'una ideologia i d'una pràctica polítiques que, especialment des dels anys quaranta del segle XIX, propugnava la substitució lingüística com a element necessari per a la constitució i el perfeccionament de l'estat-nació liberal espanyol.

Amb la consolidació de la revolució liberal després de la guerra de 1836-1839, s'enceta una etapa decisiva en la construcció de l'estat administrativista weberian espanyol. Els principals ideòlegs i, alhora, protagonistes polítics d'aquesta fase, la qual agafa un impuls decidit en la dècada moderada de 1844-1854, són una sèrie de juristes que

recuperar determinats graus de llibertat, en un marc constitucional compartit, a canvi d'acceptar, per tal de facilitar el procés, una sèrie de renunciïes, començant per la de la pròpia llengua», a «Espanya i Catalunya: tres-cents anys d'història», de Jaume SOBREQÜÉS (Dir.), a *Vàrem mirar ben al lluny del desert*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2014, pp. 33-49, la cita a p. 39.

⁵⁴ Antoni SÁNCHEZ CARCELÉN, «Las posiciones políticas de los diputados catalanes en las Cortes de Cádiz con respecto a la organización territorial de la nación española», *Revista de Estudios Políticos* 176 (2017), pp. 79-111, especialment p. 86.

⁵⁵ Citat per Anna Maria GARCÍA ROVIRA, «Los proyectos de España en la revolución liberal. Federalistas y centralistas ante la inserción de Cataluña en España (1835-1837)», a *Hispania* 203 (1999), pp. 1007-1031, la citació a p. 1024.

⁵⁶ Pere ANGUERA, *El català al segle XIX. De la llengua del poble a llengua nacional*, Barcelona, Empúries, 1997.

combinaren l'elaboració teòrica del dret públic i del dret administratiu amb la pràctica política. Javier de Burgos, Pedro Sainz de Andino, Francisco Agustín Silvela Blanco, Alejandro Olivan, Pedro Gómez de la Serna, José de Posada Herrera o Manuel Colmeiro van ocupar alts càrrecs de l'administració de l'estat com a titulars de ministeris i sotsecretaries, van exercir de diputats i senadors, però també van ser membres tant del Consell d'Estat com del Tribunal Suprem, i van dirigir, alhora, les grans institucions culturals espanyoles i l'escola de l'Administració creada el 1842.⁵⁷ I tots ells van establir una estreta relació entre l'objectiu de la unitat nacional-estatal, la centralització del poder polític i un projecte d'unificació lingüística castellana.

Així, Francisco Agustín Silvela Blanco (1803-1857) asseverava que «cuando tenemos en nuestra mano los medios, debemos redoblar nuestros esfuerzos para estrechar los vínculos que nos unen», esmentant al costat de l'anivellament de la distribució territorial en províncies i capitanies militars, o la unificació dels codis legals, «la propagación de la lengua castellana», afegint que «en Cataluña y Provincias Vascongadas sobre todo, será más necesaria la medida».⁵⁸ També José de Posada Herrera (1824-1885) interpretarà que en la marxa evolutiva de la unitat espanyola havien jugat un paper cabdal la monarquia, la religió, les guerres exteriors i la unificació de sistema de corts o assemblees representatives. Però aquest influent jurista asturià, que tingué entre altres càrrecs el de catedràtic de l'Escola Especial d'Administració, ministre de Governació, president del Congrés de Diputats, president del Consell d'Estat, president del Consell de Ministres i president de l'Ateneu de Madrid, hi afegia el factor de la unitat lingüística, no tant com un assoliment ja aconseguit, sinó com un repte pendent en la nova etapa de configuració nacional que s'havia encetat en el segle XIX: «uno de los elementos más poderosos que hay para dar unidad al gobierno de un país, es hacer que todos los habitantes hablen una misma lengua».⁵⁹

Una de les conseqüències de les directrius ideològiques d'aquests juristes i polítics que posaren els fonaments de l'estat administrativista espanyol seria una tirallonga de disposicions tendents a la unificació

⁵⁷ Bàsicament: Juan PRO, «El estado grande de los moderados en la España del siglo XIX», *Historia y Política* 36 (2016), pp. 19-48; Tomás-Ramón FERNÁNDEZ, *La 'Década Moderada' y la emergencia de la Administración contemporánea*, Madrid, Iustel/Fundación Martín Escudero, 2021.

⁵⁸ Francisco Agustín SILVELA, *Colección de proyectos dictámenes y leyes orgánicas o estudios prácticos de administración*, Madrid, Imprenta Nacional, 1838, p. XVII. Sobre Silvela, vegeu Javier PÉREZ NUÑEZ, «Francisco Agustín Silvela Blanco (1803-1857), ideólogo de la administración centralizada», *Revista de Administración Pública* 157 (2002), pp. 119-155.

⁵⁹ José de POSADA HERRERA, *Lecciones de administración*, Madrid, Establecimiento tipográfico calle del Sordo, 1843, tom I, p. 27. Sobre aquest influent administrativista asturià, bàsicament: D. a., *Posada Herrera y los orígenes del derecho administrativo español*, Madrid, Instituto Nacional de Administración Pública, 2001.

lingüística: el reial decret que reglamentava el castellà per a les escoles normals d'instrucció pública (15-V-1849), la llei Moyano que feia obligatori l'ús del castellà en l'ensenyament públic (7-XII-1857), la llei del notariat que establia que la redacció de les escriptures públiques fos en castellà (28-V-1862) o la reial ordre que prohibia el català en la representació de les obres teatrals (15-I-1867).⁶⁰ Però també, amb tant o més impacte que aquestes mesures administratives, cal considerar que, en aquesta fase decisiva de la construcció de l'estat liberal espanyol, els juristes del *deep state* vuitcentista consolidaren una ideologia que vinculava unificació lingüística (evidentment castellana) i estat-nació.

14. Coda final. La relació profunda que d'ençà de la segona meitat del segle XVIII s'establí entre llengua i nació va portar que, des del poder dominant castellanocortesà i la *intelligèntia* que hi estava més o menys connectada, s'impulsés una associació entre llengua castellana i nació política espanyola. A començament de la centúria del vuit-cents, la identificació entre castellà com a única llengua nacional en l'estat liberal espanyol estava ben assentada. Tanmateix, tal com ha detallat l'estudi d'Esther Gimeno Ugalde, encara no un segle després, i per un procés que segueix prou bé les pautes del model trifàsic de Miroslaw Hroch, també s'establí una associació entre llengua i nació catalana que preanunciava el xoc entre el nacionalisme estatal espanyol i el nacionalisme subestatal català.⁶¹

Després del repàs sumari que hem efectuat en les relacions entre raó d'estat i llengua en el procés de construcció de l'estat-nació espanyol, interpretem que aquest xoc, més que ser el resultat de les «febleses» ideològiques i politicoadministratives de la construcció estatal espanyola vuitcentista, o de la manca d'un substrat ideològic nacional-lingüístic de tall unificador, és causat —tal com han apuntat, entre d'altres, Josep Termes, Josep Fontana o Agustí Colomines—,⁶² per dos altres factors: a) les dificultats d'unificar nacionalment en el segle XIX dues societats que havien avançat cap a la modernitat de la industrialització amb ritmes ben distints; i b) la pervivència d'una consciència catalana d'identitat pròpia que no pogué ser esborrada per les esperances d'igualació nacional del model d'estat liberal, que es mostrarien fallides ben aviat.

⁶⁰ Francesc FERRER GIRONÈS, *La persecució política...* (1985), pp. 69-73.

⁶¹ Esther GIMENO UGALDE, *La identidad nacional catalana: ideologies lingüístiques entre 1833 y 1932*, Madrid/Frankfurt, Iberoamericana/Vervuert, 2010.

⁶² Josep TERMES, *Les arrels populars del catalanisme*, Barcelona, Empúries 1999, on es recullen textos de l'autor (de 1974) que ja defensaven aquesta tesi; Josep FONTANA, *La fi de l'Antic Règim i la industrialització 1787-1868*, Barcelona, Ed. 62 (1988), pp. 453-464; Agustí COLOMINES, «La construcció de l'Estat liberal espanyol i el catalanisme», a Jaume Sobrequès (Dir.), *Vàrem mirar ben al lluny...* (2014), pp. 75-107.

Plataforma per la Llengua

Carrer de Sant Honorat 7, principal 1a

08002 Barcelona

plataforma-llengua.cat

info@plataforma-llengua.cat

Dipòsit Legal: B 23738-2024

organitza:

**PLATA
FORMA
PER LA
LLENGUA**



**Generalitat
de Catalunya**